

De afgelopen decennia zijn miljoenen Marokkanen naar West-Europa geëmigreerd. Deze massale emigratie had grote gevolgen voor de vertrekregio's binnen Marokko. Leidde deze tot economische groei zoals de migratieoptimisten beweren, of tot economische neergang zoals de migratiepessimisten betogen? Hein de Haas deed hiernaar onderzoek in de Todra-vallei, een vertrekregio in Marokko. Hij ontdekte dat sociaal-economische ontwikkeling de migratie niet afremt, maar stimuleert, en dat het veelgebruikte *push-pull*-model de moderne migratiestromen niet kan verklaren.

De migratieparadox

Waarom ontwikkeling emigratie stimuleert

Migratie speelt een steeds belangrijkere rol in de ontwikkeling van arme landen. Wereldwijd is het bedrag dat internationale migranten terugsturen naar ontwikkelingslanden toegenomen van 31 miljard dollar in 1990 tot 116 miljard dollar in 2003. Dit is bijna drie keer zoveel als het totale bedrag aan ontwikkelingshulp (43 miljard dollar) en gaat aardig in de richting van het totale bedrag aan directe buitenlandse investeringen (152 miljard dollar).

Iedereen is het erover eens dat deze bron van harde valuta cruciaal is voor de betalingsbalans van vele emigratielanden. Maar over de effecten van migratie en de gekoppelde geldstromen op de ontwikkeling van herkomstgebieden woedt in wetenschappelijke kringen al decennia een debat tussen 'migratieoptimisten' en 'migratiepessimisten'.

De eersten laten zich inspireren door de moderniseringstheorie en opvattingen uit de neo-klassieke economie. Zij beschouwen migratie als een uitermate geschikt middel om economische groei in gang te zetten. Kennisoverdracht, overmakingen, investeringen en consumptieve bestedingen door migranten worden hierbij een cruciale rol toegedicht. De tweede groep beschouwt migratie vanuit een neo-Marxistische en *dependencia*-invalshoek. Zij ziet het wegtrekken van jonge, talentvolle en ondernemende migranten juist als oorzaak van de lethargie en economische neergang in herkomstgebieden. De migratiepessimisten hebben het debat sinds de jaren zeventig gedomineerd, maar in de jaren negentig kwam er meer nuance in de discussie. Onderzoek wees uit dat migratie voor de diverse gebieden en landen heel verschillend kan uitpakken. Hoe zit dat in Marokko, emigratieland bij uitstek?

Over de effecten van migratie op de herkomstgebieden woedt al decennia een debat tussen migratieoptimisten en migratiepessimisten.

Todra-vallei

Voor de bewoners van grote delen van het Marokkaanse 'platteland' heeft de massale migratie naar Europa sinds de jaren zestig ingrijpende gevolgen gehad. Er wonen officieel inmiddels ruim 2,5 miljoen mensen van Marokkaanse afkomst in Europa, waarvan ongeveer één miljoen in Frankrijk, 316.000 in Nederland, 215.000 in België, 253.000 in Italië en 397.000 in Spanje. Door de aanhoudende migratie is het bedrag aan overmakingen door migranten sterk gestegen. In 2003 werd er ruim 3,5 miljard dollar via officiële kanalen naar Marokko overgemaakt. Dit is zeven keer meer dan de ontwik-

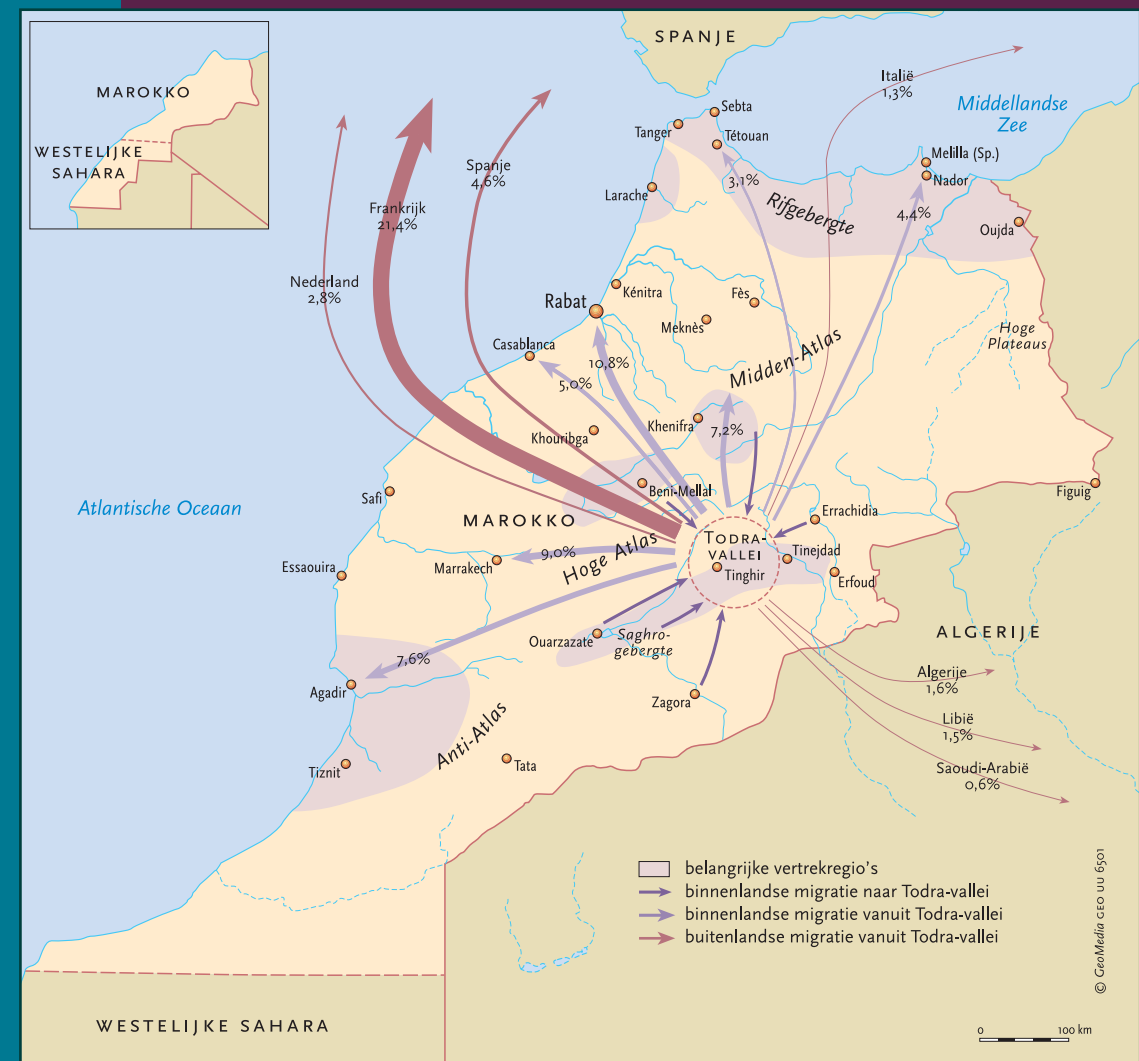
kelingshulp aan Marokko en overtreft ook ruimschoots de waarde van de export van landbouwproducten. Om de regionale migratie-impact nader te bestuderen richt dit artikel zich verder op de Todra-vallei, een vertrekregio in Zuid-Marokko waar ik tussen 1998 en 2000 promotieonderzoek uitvoerde.

De Todra-vallei is een middelgrote rivieroase aan de voet van het Atlasgebergte in het diepe zuiden van Marokko. Het gebied telt zo'n 70 duizend inwoners, met Tinghir als snel groeiende hoofdplaats. Dankzij de regen en sneeuw in de bergen stroomt er altijd water door het oasedal dat zich als een groen lint door het droge woestijnlandschap slingert. De bewoners bouwen dadels, olijven, vijgen, amandelen en granaat-appels en daartussen gerst, tarwe, luzerne en diverse groenten. Kleinschalige veeteelt houdt de grond vruchtbaar. Door de hoge bevolkingsdichtheid en vererving zijn percelen vaak erg klein en garanderen ze slechts een minimaal bestaan.

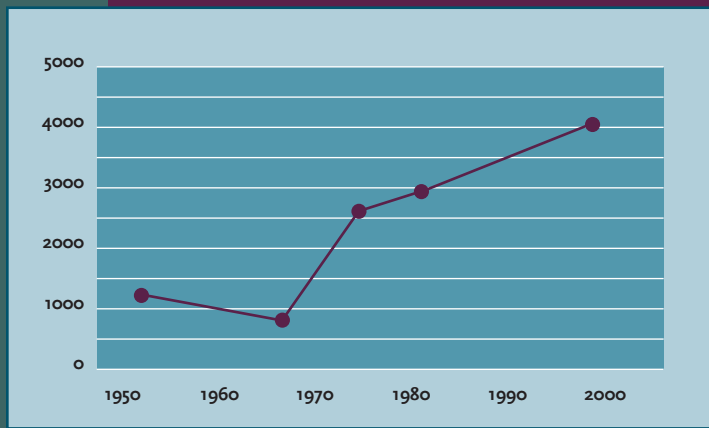
De bevolking kent een complexe etnische hiërarchie. De 'kasten' van veelal zwarte deelpachters en keuterboeren (*haratin*) en slaven (*ismakhen*) zijn traditioneel ondergeschikt aan de overwegend blanke bevolkingsgroepen, die het leeuwendeel van het land en de waterbronnen in handen hadden.

In 1931, pas negentien jaar na de officiële kolonisatie van Marokko in 1912, kwam de Todra-vallei onder Franse controle, na heftig verzet van de autonome berberstammen. Vanaf dat moment maakte de vallei een stormachtige ontwikkeling door. De statenloze oasesamenleving van vrije *imazighen* (berbers) werd opgenomen in een koloniaal en daarna 'Arabisch-Marokkaans' staatsverband. Het trekken van kaarsrechte grenzen dwars door de woestijn droeg bij aan de teloorgang van de karavaanhandel. Beter gezondheidszorg zorgde voor een snelle bevolkingsgroei, en de traditionele agrarische bestaanswijze in de oase kwam steeds meer onder druk te staan. Het relatieve isolement van de oase werd doorbroken en de migratie nam hand over hand toe.

Binnen- en buitenlandse migratie van en naar de Todra-vallei in Marokko tussen 1965 en 2000

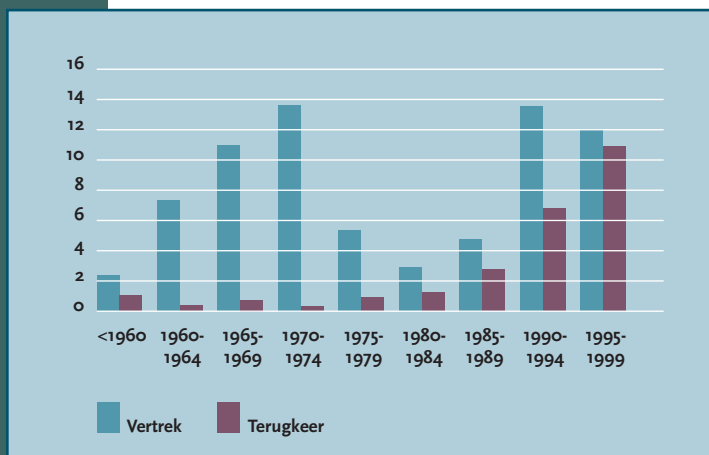

Figuur 1: Aantal migranten vanuit de Todra-vallei

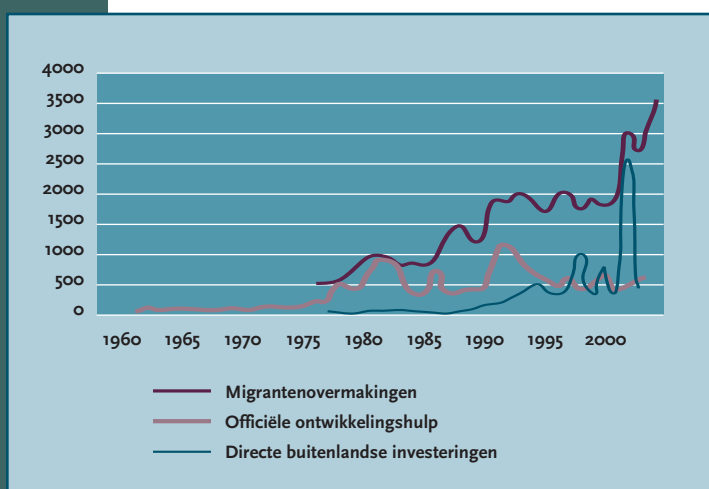
Eind jaren zestig neemt de emigratie explosief toe door de werving van gastarbeiders. Het aantal migranten blijft daarna stijgen ondanks migratiebeperkingen.

Figuur 2: Vertrek en terugkeer van internationale arbeidsmigranten in % van alle migranten

In de jaren negentig komt de zogenoemde estafettemigratie op.

Figuur 3: Overdrachten naar Marokko in miljoenen dollars

Niet de allergrootste armoede, maar juist een zekere mate van ontwikkeling stimuleert migratie.

naar Zuid-Europa. De hechte netwerken tussen migranten en achterblijvers spelen daarbij een cruciale rol. Deze netwerken faciliteren de migratie van leden van de eigen etnische groep en familie via huwelijken, informatieverstrekking en hulp bij het verkrijgen van papieren, werk, onderdak en de bekostiging van de migratie. Het restrictieve migratiebeleid in Europa heeft geleid tot een groeiende afhankelijkheid van dit 'sociale kapitaal', in de vorm van reeds in Europa gevestigde bloedverwanten. Binnen de Todra-vallei is daarom een kloof ontstaan tussen migratie-*haves* en *-have-nots*.

De relatief centraal gelegen, ontsloten en welvarende gedeelten van de vallei hebben veel eerder en massaler aan binnenlandse en vooral internationale migratie deelgenomen dan de meer geïsoleerde en armere dorpen in de vallei en de omliggende bergen. Ook binnen de dorpen blijken de allerarmsten relatief weinig te migreren vanwege de kosten en risico's die dat met zich meebrengt.

Dit sluit aan bij sterke aanwijzingen uit de migratieliteratuur dat niet de allergrootste armoede, maar juist een zekere mate van ontwikkeling migratie stimuleert. Technologische ontwikkeling, inkomensgroei, onderwijs, toegang tot media en de 'mentale horizonverbreiding' die hiervan het gevolg zijn, leiden tot groeiende bereidheid en mogelijkheden om te migreren. Dit brengt in eerste instantie een relatief laagdrempelige binnenlandse migratiestroom op gang, die vaak weer fungeert als een 'springplank' voor internationale migratie. Deze is in de meer geïsoleerde dorpen in de Todra-vallei dan ook pas in de jaren negentig goed op gang gekomen.

Migratie-infuus

Het leven in de vallei is op velerlei manieren vervlochten geraakt met migratie. Meer dan 40 procent van de onderzochte huishoudens is betrokken bij internationale migratie en 25 procent bij binnenlandse migratie. Ook niet-migrantenhuishoudens hebben vrijwel allemaal niet-agrarische inkomsten; slechts 4 procent leeft uitsluitend van de landbouw. De economische activiteiten concentreren zich in toenemende mate in Tinghir en daarom verhuizen steeds meer gezinnen uit afgelegen dorpen hierheen.

De internationale migrantenhuishoudens hebben hun inkomenspositie drastisch zien verbeteren. Ze ontvangen naast hun lokale inkomsten gemiddeld 270 euro per maand uit Europa. Hun inkomen is daarom dubbel zo hoog als dat van andere huishoudens, en ze beschikken over betere huizen en sanitaire voorzieningen.

Ze investeren ook meer in lokale economische activiteiten. Het hardnekkige beeld van vertrekregio's die passief aan het migratie-infuus liggen gaat daarom

Todra-vallei met op de voorgrond traditionele lemen woonburchten en op de achtergrond nieuwbouw.

Uitbreiding van de amandelteelt in de woestijn, dankzij de massale introductie van dieselpompen, aangekocht met geld van emigranten.

Markt in de Todra-vallei.

niet op voor de Todra-vallei. Migratiehuishoudens geven hun lokale economische activiteiten meestal niet op. Migratie-inkomsten, die een derde van het totale geldinkomen in de vallei vormen, hebben juist investeringen mogelijk gemaakt die weer leiden tot hogere inkomsten uit lokale niet-migratiegebonden activiteiten.

Zo zijn er sinds midden jaren zeventig meer dan elfhonderd waterputten geslagen. Internationale migranten hebben een voortrekkersrol gespeeld bij de massale introductie van dieselpompen als aanvulling op de traditionele waterbronnen. Dit heeft geleid tot een intensivering van de landbouw in de oase en stelde boeren in staat stukken omliggende woestijn in cultuur te brengen.

De emigratie van arbeidskrachten heeft dus niet geleid tot verwaarlozing van landbouwgronden. Integendeel, dankzij hun hoge inkomens zijn migratiehuishoudens in staat arbeiders in te huren en zo de geëmigreerde arbeidskracht te compenseren. Het braak laten liggen van grond komt juist relatief vaker voor bij niet-migranten en binnenlandse migrantenhuishoudens, die deze middelen moeten ontberen.

Een negatief effect is dat de massale inzet van pompen geleid heeft tot een daling van de grondwaterpiegel en een verminderde watertoevoer vanuit traditionele, collectief beheerde waterbronnen. Deze staan al onder druk door het verslechterde onderhoud van dammen, irrigatiekanalen en *khattaras* (ondergrondse irrigatietunnels). Armere huishoudens die zich geen pomp kunnen veroorloven, zijn hierdoor soms gedwongen zich uit de landbouw terug te trekken. Deze ontwikkeling dreigt de duurzaamheid van het landbouwsysteem te ondermijnen.

Vertrek- én bestemmingsgebied

Buiten de landbouw plegen migranten het eerst te investeren in huizen. De massale bouw van moderne betonnen woningen buiten de dorpsmuren heeft geleid

tot kilometerslange lintbebouwing langs asfaltwegen in de vallei en een sterke groei van de stad Tinghir. De traditionele lemen woonburchten (*igherman*) lopen in rap tempo leeg en zijn aan snel verval onderhevig. Ook hier spelen internationale migrantenhuishoudens een voortrekkersrol. Zij investeren veel grotere bedragen in de bouw van relatief luxe en grote huizen. In de literatuur wordt dit vaak afgedaan als 'irrationele investeringen in overbodige statussymbolen', maar dit valt moeilijk vol te houden. Goede behuizing komt immers tegemoet aan een vanzelfsprekende, primaire behoefte aan privacy, ruimte en hygiëne. Bovendien zien de mensen een investering in een eigen huis als een levensverzekering. Meer dan de helft van de migrantenhuishoudens heeft naast het huis in het geboortedorp een of meer huizen in Tinghir laten bouwen, om zo een extra inkomen uit verhuur of soms verkoop te verwerven. De massale huizenbouw heeft gezorgd voor een aanzienlijke werkgelegenheid en een sterk toegenomen lokale vraag naar bouwmaterialen en ambachtelijke producten zoals meubels en metalen deuren. Zolang het geld lokaal wordt besteed, kunnen dus ook 'niet-productieve' bestedingen een impuls geven aan

Het hardnekkige beeld van vertrekregio's die passief aan het migratie-infuus liggen gaat niet op voor de Todra-vallei.

De gangbare opvatting dat ontwikkeling in de herkomstgebieden het beste medicijn tegen migratie is, berust op verkeerde veronderstellingen.

de lokale economie.

Ook onderwijs blijkt een belangrijke investering: kinderen en vooral meisjes binnen migrantenhuishoudens zijn beter opgeleid dan andere kinderen

Een kleinere groep, meestal relatief jonge retourmigranten, investeert rechtstreeks in ondernemingen in Tinghir, zoals ambachtelijke werkplaatsen, naaiateliers, garages, koffiehuisen, hotels, taxi's en vrachtwagenvervoer. Ruim tweederde van alle investeringen in privé-ondernemingen zijn gedaan door internationale

Rechts: Straatbeeld in de Todra-vallei met opvallend veel nieuwe busjes en scooters.

migranten. Ook dit zorgt voor werkgelegenheid en verklaart mede waarom Tinghir binnenlandse migranten trekt uit armere en meer geïsoleerde regio's in het Saharaanse ommeland en het Atlasgebergte. De Todra-vallei is hiermee zowel een vertrek- als bestemmingsregio geworden. Het gelijktijdig optreden van emigratie én immigratie wijst op de sterke beperkingen van het veel gehanteerde maar statische *push-pull*-model, dat dit fenomeen niet kan verklaren.

Aspiraties

Terwijl armere mensen vanuit meer geïsoleerde regio's naar de Todra-vallei trekken, is de emigratiegeneigdheid van de valleibewoners niet afgenomen, ook al zijn de levensomstandigheden in de afgelopen decennia ontegenzeggelijk verbeterd. Hoe valt deze paradox verklaren?

Dit heeft gedeeltelijk te maken met de sociaal-economische impact van migratie zelf: hogere inkomens stellen mensen beter in staat de migratiekosten te betalen, en migrantennetwerken verlagen de kosten en risico's van migratie.

Ontwikkeling vergroot de aspiraties en mogelijkheden om te emigreren.

Minstens even belangrijk is het veranderde aspiratieniveau onder de jongeren. Onder invloed van de sterk verbeterde onderwijsparticipatie, de media en de confrontatie met de welvaart van toeristen en vooral migranten, zijn zij zich niet alleen meer bewust geworden van de ontplooiingsmogelijkheden elders, maar zijn vooral ook hun aspiraties sterk toegenomen. De crux lijkt dat deze persoonlijke aspiraties sneller zijn gegroeid dan de lokale bestaansmogelijkheden. Terwijl een zekere mate van ontwikkeling de mensen daarnaast beter in staat stelt daadwerkelijk te migreren.

Migratie kan dus niet gezien worden als louter het resultaat van een reeks statische push- en pullfactoren, maar hangt ook sterk af van de aspiraties en mogelijkheden van mensen om te migreren, en die zijn per definitie veranderlijk. Deze laatste twee factoren hebben op hun beurt de neiging positief samen te hangen met processen die doorgaans als 'ontwikkeling' worden aangeduid, zoals toenemende welvaart en individuele vrijheden, betere infrastructuur en onderwijs. Dit verklaart waarom migratie en ontwikkeling zeker in de vroege stadia van ontwikkeling de neiging hebben een sterk positieve onderlinge samenhang te vertonen.

Dit is dus een omkering van visies die de verklaring van migratie zoeken in toenemende misère. Groeiende mobiliteit en migratie vormen een onlosmakelijk onderdeel van het ontwikkelingsproces. Dit toont eens te meer aan dat de gangbare opvatting dat ontwikkeling in de herkomstgebieden het beste 'medicijn' is tegen migratie, zeker voor de kortere termijn op verkeerde veronderstellingen berust. ■

Bronnen

- Haas, H. de 2003. Migration and Development in Southern Morocco: The Disparate Socio-Economic Impacts of Out-Migration on the Todgha Oasis Valley. Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen (te bestellen via de auteur)
- Haas, H. de 2004. Aroemi, Aroemi: Een Vreemdeling in Marokko. Bulaaq, Amsterdam.
- Haas, H. de 2004. De andere kant van migratie – Een Marokkaanse oase op Drift. In: J. Van der Meer (ed) Stille gevers: migranten en hun steun aan het thuisland. De Balie, Amsterdam: 58-68.
- Haas, H. de 2001. Migration and Agricultural Transformations in the oases of Morocco and Tunisia. KNAG, Utrecht.
- Massey, Douglas S.; Joaquín Arango; Graeme Hugo; Ali Kouaouci; Adela Pellegrino en J. Edward Taylor. 1998. Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium. Clarendon Press, Oxford.
- Skeldon, R. 1997. Migration and Development: A Global Perspective. Longman, Essex.
- Taylor, J.E. 1999. The New Economics of Labour Migration and the role of Remittances in the Migration Process. International Migration, 37(1): 63-88.